

РОЗДІЛ 13

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 343.9: 341.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/114>

ДО ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО НАПРЯМКУ ЗАПОБІГАННЯ ТЕРОРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ І ПОРУШЕННЮ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

ON THE ISSUE OF IMPROVING THE STATUTORY AREA PREVENTING TERRORIST ACTIVITIES AND VIOLATIONS OF THE LAWS AND CUSTOMS OF WAR

Мартиненко О.А., д.ю.н., професор,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0468-051X>

Гушин О.О., к.ю.н., професор кафедри правового забезпечення
Військового інституту Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2901-9605>

Блага А.Б., д.ю.н., доцент, завідувач кафедри цивільного
та кримінального права і процесу ЧНУ імені Петра Могили,
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4112-6147>

Стаття присвячена дослідженню питання удосконалення нормативно-правового напрямку запобігання терористичній діяльності і порушенню законів та звичаїв війни. Зазначено, що питання правильного розуміння термінів «терор» і «тероризм» залишається актуальним як з точки зору притягнення винних до відповідальності, так і з точки зору запобігання таким діям. Доведено, що російсько-українська війна стирає відмінність між поняттями «тероризм», «державний тероризм», «воєнні злочини». Українська слідча та судова практика з 2014 року йшла шляхом кваліфікації невибіркових обстрілів, що наносять невинуватому мирному населенню та інфраструктурним об'єктам, як актів тероризму. Лише після створення в Офісі Генпрокурора у 2019 році Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, кримінально-правова практика пішла по шляху фіксування фактів таких нападів за ст. 438 КК України.

За 6 місяців 2023 року в Україні було обліковано 111 злочинів за ст. 258 – 258-6 КК, які характеризуються як терористична діяльність, а також 528 злочинів, передбачених ст. 259 КК (завідомо неправдиве повідомлення про терористичний акт). За цей же період часу було обліковано 34 854 злочинів, передбачених ст. 438 КК – порушення законів та звичаїв війни (ця норма, серед іншого, охоплює є акти тероризму). Це майже у 55 разів перевищує наведену вище кількість злочинів терористичної спрямованості.

Констатується важливість та складність запобігання досліджуваним явищам. Наявний національний інституційний механізм боротьби з тероризмом є недостатньо ефективним та неспроможним впливати на російську федерацію як державу-спонсора тероризму. Ще більш складним є завдання запобігання порушенню законів і звичаїв війни, оскільки міжнародне гуманітарне право (МГП) не стримує вчинення воєнних злочинів російськими військовими, зокрема, через невідповідність положень МГП та практики його застосування умовам російсько-української війни.

Тому актуальним стає питання удосконалення нормативно-правового напрямку запобігання цим злочинам. Зокрема, через покращання чинних норм міжнародного гуманітарного права, запровадження нових, а також активізацію імплементаційного процесу в рамках національного законодавства. Вказані завдання можуть бути втілені в життя за допомогою низки заходів, здійснених як самостійно на національному рівні, так і у співпраці з міжнародними партнерами.

Ключові слова: запобігання, нормативно-правовий напрямок, тероризм, воєнні злочини, санкційні механізми, захист прав та інтересів постраждалих.

The article is devoted to the study of the issue of improvement of the normative and legal direction of terrorist activity' prevention, violation of the laws and customs of war. It is noted that the issue of the correct understanding of the terms "terror" and "terrorism" remains relevant both from the point of view of bringing the guilty to justice and from the point of view of preventing such actions. It has been proven that the Russian-Ukrainian war blurs the distinction between the concepts of "terrorism," "state terrorism," and "war crimes." Since 2014, Ukrainian investigative and judicial practice has followed the path of qualifying indiscriminate shelling that causes unjustified harm to the civilian population and infrastructure facilities as acts of terrorism. Only after the creation in 2019 of the Department of Supervision in Criminal Proceedings for Crimes Committed in Conditions of Armed Conflict in the Office of the Prosecutor General, criminal law practice followed the path of recording the facts of such attacks under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine.

In 6 months of 2023, 111 crimes under Art. 258 - 258-6 of the Criminal Code, which are characterized as terrorist activity, as well as 528 crimes provided for by Art. 259 of the Criminal Code (knowingly false information about a terrorist act) had been registered. During the same period of time, 34,854 crimes provided for in Art. 438 of the Criminal Code - violation of the laws and customs of war (this norm, among other things, includes acts of terror) were recorded. This is almost 55 times higher than the above number of terrorist crimes.

The importance and difficulty of prevention of the studied phenomena is noted. The existing national institutional mechanism for combating terrorism is insufficiently effective and unable to influence the Russian Federation as a state sponsor of terrorism. The task of preventing violations of the laws and customs of war is even more difficult, since international humanitarian law (IHL) does not prevent the commission of war crimes by the Russian military, in particular, due to the inconsistency of the provisions of IHL and the practice of its application to the conditions of the Russian-Ukrainian war.

Therefore, the issue of improving the normative and legal direction of prevention of these crimes becomes urgent. In particular, due to the improvement of the current norms of international humanitarian law, the introduction of new ones, as well as the activation of the implementation process within the framework of national legislation. These tasks can be implemented with the help of a number of measures implemented both independently at the national level and in cooperation with international partners.

Key words: prevention, regulatory and legal direction, terrorism, war crimes, sanctioning mechanisms, protection of the rights and interests of victims.

Постановка проблеми. Починаючи з 2014 року Україна стала об'єктом збройної агресії з боку російської федерації, яку вона здійснює з використанням тактики тероризму: свідомо знищуючи цивільну інфраструктуру і обстрілюючи гуманітарні коридори, здійснюючи свавільні вбивства і катування, створюючи атмосферу залякування населення та доводячи їх до гуманітарної катастрофи. Правові норми, які стоять на захисті прав і свобод людини від злочинних посягань, зазнали певної кризи. Через збільшення масштабів терору окремої уваги потребує проблема протидії тероризму і грубим порушенням міжнародного гуманітарного права, які кваліфікуються як порушення законів та звичаїв війни.

Стан дослідження. Низка актуальних кримінально-правових, кримінологічних й міжнародно-правових проблем боротьби з тероризмом та порушеннями законів та звичаїв війни стали предметом наукових досліджень В. Ф. Антипенка, А. А. Вознюка, М. В. Грушко, О. М. Джузі, В. П. Смелянова, М. В. Семикіна, О. В. Сенаторової, В. І. Тимошенко, М. І. Хавронюка та ін. Однак процес пізнання повинен продовжуватись з огляду на появу нових викликів, пов'язаних із запобіганням злочинності в цій сфері. Тому метою цієї статті є питання удосконалення нормативно-правового напрямку запобігання терористичній діяльності і порушенню законів та звичаїв війни.

Виклад основного матеріалу. Питання правильного розуміння термінів «терор» і «тероризм» залишається актуальним як з точки зору притягнення винних до відповідальності, так і з точки зору запобігання таким діям. Говорячи про відмежування цих термінів, О. Балжик зазначає, що історично терор здійснювався владою заради залякування, паралізації волі, придушення опору супротивника суспільно-легітимними особами, а також застосовувався переможцем до переможеного супротивника. Натомість тероризм – це насильство, що застосовується пригніченою, слабшою стороною до сторони сильнішої, і насамперед до її політики. Умовно кажучи, головною зброєю державного терору є репресії, опозиційного тероризму – теракти. Тобто терор – це відкриті, демонстраційні дії, а тероризм реалізується у конспіративних, нелегальних діях.

Авторка зауважує, що війна в Україні має інший характер, ніж більшість воєн, які ми будь-коли бачили, оскільки вона стирає відмінність між усіма цими поняттями – тероризмом, державним тероризмом, воєнними злочинами. Невибірковий характер бомбардування міст, які знаходяться далеко від лінії фронту та на які немає широкомасштабного наступу, сприймається як один із проявів тероризму. Хоча неприховано здійснюється легітимною, визнаною світовою державою – постійним членом Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. В процесі визначення кваліфікації в цьому випадку ключову роль відіграє намір представників Російської Федерації і такий намір має бути доведено [1].

Ю. А. Пономаренко також відзначає, що у тій формі, в якій війна росії з Україною тривала від 20 лютого 2014 р. до 23 лютого 2022 р., вона далеко не всіма політиками, юристами, дослідниками розцінювалася як збройний конфлікт міжнародного характеру. Часто говорили про внутрішній збройний конфлікт з ознаками чи елементами міжнародного, а українська слідча та судова практика йшли переважно шляхом кваліфікації вчинених злочинів як актів тероризму, а не як, наприклад, військових злочинів чи злочинів проти людяності. Звісно, що 24 лютого цього року всякі сумніви щодо природи збройного конфлікту (війни) з росією відпали, а тому перед кримінальним правом України постав і виклик щодо належного реагування на ці злочини. Вчений з жалем констатує, що держава належної відповіді на цей виклик не дала. На його думку, такою відповіддю мав би стати закон «Про внесення змін

до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» (законопроект №2689), який був прийнятий Верховною Радою України 20.05.2021 р. і 07.06.2021 р. направлений на підпис Президенту України. Проте, Президент України всупереч ч. 2 ст. 94 Конституції України, не підписав і не оприлюднив цей закон, але й не застосував до нього право «вето». Законопроект «завис» між Верховною Радою України і Офісом Президента України і так і не став чинним законом [2, с. 24].

Аналіз офіційних даних показав, що за 6 місяців 2023 року в Україні було обліковано 111 кримінальних правопорушень які безпосередньо характеризуються як терористична діяльність (6 за ст. 258 КК – терористичний акт; 90 за ст. 258-3 КК – створення терористичної групи чи терористичної організації; 1 за ст. 258-4 КК – сприяння вчиненню терористичного акту, проходження навчання тероризму; 14 за ст. 258-5 КК – фінансування тероризму), а також 528 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 259 КК (завідомо неправдиве повідомлення про терористичний акт). За цей же період часу було обліковано 34 854 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 438 КК – порушення законів та звичаїв війни (нагадаємо, що ця норма, серед іншого, охоплює є акти тероризму), що майже у 55 разів перевищує наведену вище кількість загальнокримінальних злочинів терористичної спрямованості [3].

Відповідно, завдання запобігання досліджувані проявам є настільки ж важливим, наскільки й складним. У першу чергу, через те, що наявний національний інституційний механізм боротьби з тероризмом [4; 5; 6; 7] є недостатньо ефективним та неспроможним впливати на російську федерацію, яка Європейським парламентом вже визнана державою-спонсором тероризму [8], а у Конгрес США в липні 2023 р. був поданий вже другий законопроект щодо офіційного її визнання державою-спонсором тероризму [9].

Що стосується порушення законів і звичаїв війни, то наразі в Україні основна діяльність спрямована на виявлення, документування, розслідування та судовий розгляд цих злочинів [10; 11]. Автори підручника з кримінології, підготовленого колективом науковців за редакцією Б. М. Головкина, наголошують, що міжнародний мир і безпека – справа і результат зусиль усіх держав світу. Вони зазначають, що на сьогоднішній день в арсеналі цивілізованого людства наявні такі запобіжні заходи: утворене міждержавне об'єднання в особі Організації Об'єднаних Націй; напрацьована система міжнародно-правових норм, що визначають загальні правила взаємин між країнами у сфері забезпечення миру і безпеки людства; підписано дво- і багатосторонні угоди про мир і безпеку між державами, їх об'єднаннями; державами прийняті національні законодавства, що охороняють мир і безпеку людства; розроблені правові можливості санкціонованого застосування сили у відношенні агресивних та негуманних дій окремих держав і анклавів. Правовою основою включення в національне кримінальне законодавство норм про захист миру і безпеки людства є Римський статут Міжнародного кримінального суду, а також принципи й нормативні установки міжнародного гуманітарного права (кризові й превентивні) [12, с. 190-191].

Проведений нами аналіз перебігу російсько-української війни дозволяє констатувати, що: порушення міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) російською стороною є масовими, грубими та системними; порушення МГП є для російських збройних сил способом ведення війни та контролю над населенням окупованих територій; грубі порушення МГП маскуються заявами російських політиків про дотримання норм права з одночасним запереченням таких порушень.

Це свідчить про те, що МГП припинило стримувати вчи-

нення воєнних злочинів російськими військовими, зокрема, й через невідповідність положень МГП та практики його застосування умовам російсько-української війни, і робить очевидними наступні проблеми та недоліки.

Недоліки загальних засад:

– Женевські конвенції та протоколи до них не містять ефективних механізмів примусу до виконання цих міжнародних договорів. Міжнародна комісія із встановлення фактів, створена відповідно до ст. 90 Додаткового протоколу I, за результатами серйозних порушень Конвенції може лише давати рекомендації [13];

– недостатньо визначені основні терміни принципу пропорційності (ст. 51 «Захист цивільного населення» Протоколу I), що викликає проблеми його застосування військовими командирами;

– відсутній детальний опис застосування МГП у специфічних умовах гібридної війни, зокрема: широкого використання нелетальної зброї; збільшення використання нерегулярних угруповань міліції (воєнізованих сил); зростання опори на використання психологічної, радіоелектронної і інформаційної війни за допомогою кіберзасобів; збільшення дистанційної війни через використання спецоперацій; перехід до більш широкого використання кіберта повітряного простору; збільшення асиметричних бойових дій, прикриття військових дій цивільним населенням;

– відсутня деталізація захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту, а також розширений перелік об'єктів, які містять небезпечні сили, щодо яких діє заборона нападу;

– прогалини у правовому регулюванні інформаційної політики, спрямовані на захист населення від посттравматичного стресового розладу, емоційних та поведінкових розладів, зниження психологічної стійкості.

Недоліки операційного регулювання:

– МГП не передбачені обмін військовополоненими та процедура їх звільнення під час ведення бойових дій;

– відсутній механізм контролю з боку представників держави, що тримає в полоні, за умовами утримання поранених та хворих військовополонених у випадку їх госпіталізації в нейтральних країнах, а також інтернування до нейтральної країни здорових військовополонених, які вже тривалий час перебувають у полоні;

– не деталізовані умови, в яких мають перебувати у випадку інтернування до нейтральної країни здорові військовополонені, які вже тривалий час перебувають у полоні;

– не встановлена система підзвітності змішаних медичних комісій ані міжнародним інституціям, ані національним урядам. Відсутні принципи та механізм відкликання (заміни) лікарів - нейтральних членів комісій;

– норми МГП не передбачають телефонного і цифрового зв'язку для комунікації військовополонених та інших утримуваних осіб.

Недоліки правозастосування:

– наразі не призначені держави-покровительки, які передбачені міжнародним гуманітарним правом для захисту прав та інтересів військовополонених та цивільного населення;

– російська федерація не дозволяє представникам МКЧХ відвідувати всі місця утримання військовополонених;

– російська федерація затримує на окупованих територіях цивільних громадян (некомбатантів) України та інших країн і утримує їх під вартою у слідчих ізоляторах, виправних колоніях та інших місцях несвободи тривалий час без прийняття рішень.

Ураховуючи наведене, стає актуальним питання удосконалення нормативно-правового напрямку запобігання досліджуваному злочинам, зокрема, через покращання чинних норм міжнародного гуманітарного права, запровадження нових, а також активізацію імплементаційного

процесу в рамках національного законодавства. З цією метою, на нашу думку, доцільними може бути виконання таких завдань.

Внесення змін до текстів Женевських конвенцій і додаткових протоколів за результатами їх обговорення та схвалення дипломатичною конференцією. Зокрема, Додатковий протокол I доповнити новою статтею такого змісту: «Представники або делегати держав-покровительок, які мають право відвідувати військовополонених та інших насильно утримуваних осіб, призначаються державою-покровителькою або організацією, яка виконує функції держави-покровительки. Держави-покровительки або організація, яка виконує функції держави-покровительки, направляють державі, у владі якої перебувають військовополонені та інші утримувані особи, списки представників чи делегатів для отримання згоди на виконання функцій представників чи делегатів зазначеними особами. Якщо держава, у владі якої перебувають військовополонені та інші утримувані особи, не згодна з усіма чи деякими кандидатурами, держава-покровителька чи організація, яка виконує її функції, направляє інші кандидатури, які мають бути прийняті державою, у владі якої перебувають військовополонені та інші утримувані особи».

Підготовка коментарів до Женевських конвенцій та Протоколів до них Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ) за аналогією з коментарями, розробленими у 1960 р. та 2020 р.

Розробка посібників, настанов, керівництв щодо застосування міжнародного гуманітарного права в умовах сучасної гібридної війни.

Використання інституту Спеціальних доповідачів ООН. Спеціальні доповідачі призначаються Радою з прав людини ООН і діють незалежно від урядів. Перший спеціальний доповідач, відповідальний за моніторинг позасудових, сумарних або свавільних страт, був призначений у 1982 році. Результатом роботи доповідачів, як правило, стають їх доповіді та підготовлені на їх основі резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Спеціальні доповідачі збираються на щорічну зустріч у Женеві, де вони обговорюють питання, що становлять спільний інтерес, координують свою роботу та зустрічаються з низкою зацікавлених сторін, включаючи держави та організації громадянського суспільства. Зокрема, остання, 29-та щорічна зустріч спеціальних доповідачів, відбулася у Женеві 12-16 червня 2023 року [14].

Вдосконалення санкційних механізмів. Санкції є сучасним інструментарієм, що постійно вдосконалюється і застосовується для припинення збройних конфліктів: політичні, військові, економічні (торговельні, логістичні, транспортні, промислові тощо), фінансові, культурні, медійні, імміграційні та ін. При цьому загальною світовою тенденцією є перехід від загальних (blanket) санкцій до максимально індивідуалізованих (smart) санкцій, оскільки використання перших може диспропорційно сильно вражати цивільне населення на відміну від комбатантів і уряду держави.

В Україні на сьогодні вже започатковані: Головна база даних санкцій, накладених після нападу росії на Україну; Міжнародна робоча група з питання санкцій проти росії (2022 р.); План дій щодо Посилення санкцій проти Російської Федерації (2022 р.) [15].

Вказані завдання можуть бути втілені в життя за допомогою низки заходів, здійснених як самостійно на національному рівні, так і у співпраці з міжнародними партнерами.

Зокрема, до заходів, які можуть ініціювати органи влади України *спільно з міжнародними партнерами*, можна віднести:

– створення міжнародної робочої групи МКЧХ з розробки коментарів до Женевських конвенцій та додаткових протоколів;

– розробку «Зеленої книги» України (детальне викладення наявних проблем застосування МГП в Україні та рекомендацій щодо підходів до їх вирішення);

– призначення Спецдоповідача ООН для аналізу ефективності впливу санкційних механізмів на дотримання положень МГП;

– формування запиту перед міжнародною спільнотою щодо розробки посібника із застосування політики санкцій під час збройних конфліктів («Kyiv Manual on International Law Applicable to Sanctions Policy Under Armed Conflicts» (Sanctions Manual));

– проведення експертних консультацій, робочих засідань, міжнародних конференцій на рівнях: Міжнародного Комітету Червоного Хреста (International Committee of the Red Cross); Міжнародного інституту гуманітарного права (The International Institute of Humanitarian Law); Управління Верховного комісара ООН з прав людини (The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights); Верховного комісара ООН у справах біженців (United Nations High Commissioner for Refugees); Управління ООН з координації гуманітарних питань (United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs).

На національному рівні пропонується: проведення закритих консультацій з представниками МКЧХ, МЗС України, академічних закладів та наукових установ України;

проведення національного круглого столу з проблем застосування міжнародного гуманітарного права; створення ініціативної групи для розробки Плану дій в сфері вдосконалення положень міжнародного гуманітарного права.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що війна росії проти України стирає відмінність між поняттями тероризм, державний тероризм, воєнні злочини. Встановлено, що завдання запобігання досліджуваним проявам є настільки ж важливим, наскільки й складним. Наявний національний інституційний механізм боротьби з тероризмом є недостатньо ефективним та неспроможним впливати на російську федерацію як державу-спонсора тероризму. Ще більш складним є завдання запобігання порушенню законів і звичаїв війни, оскільки міжнародне гуманітарне право (МГП) припинило стримувати вчинення воєнних злочинів російськими військовими, зокрема, й через невідповідність положень МГП та практики його застосування умовам російсько-української війни. Тому актуальним стає питання удосконалення нормативно-правового напрямку, зокрема, через покращання чинних норм міжнародного гуманітарного права, запровадження нових, а також активізацію імплементаційного процесу в рамках національного законодавства. Вказані завдання можуть бути втілені в життя за допомогою низки заходів, здійснених як самостійно на національному рівні, так і у співпраці з міжнародними партнерами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бальжик О. Терор чи тероризм: чому важливо визначити, що саме вчиняє Росія в Україні? – URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/terror-chy-terorizm-chomu-vazhlyvo-vyznachyty-shcho-same-vchyniae-rosiia-v-ukraini/>
2. Пономаренко Ю. А. Основні виклики, що постали перед кримінальним правом України з початком широкомасштабної фази війни, та відповіді законодавця на них. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р.* – Харків: Право, 2022. – С. 18-34
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-червень 2023 року. <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
4. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 року № 638-IV. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
5. Указ Президента України «Про Концепцію боротьби з тероризмом в Україні». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2019#Text>
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.01.2021 р. № 7-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції боротьби з тероризмом в Україні». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/7-2021-%D1%80#Text>
7. Антитерористичний центр при СБУ. – URL: <https://ssu.gov.ua/antiterorystychnyi-tsentri-pry-ssu>
8. Європейський парламент визнав Росію державою-спонсором тероризму. – URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/european-parliament-recognizes-russia-state-sponsor-terrorism_uk?s=232
9. До Конгресу США знову подали законопроект про визнання Росії державою-спонсором тероризму. – URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3720981-do-kongresu-ssa-znovu-podali-zakonoproekt-pro-viznanna-rosii-derzavousponsorom-terorizmu.html>
10. Міжнародна підтримка розслідувань воєнних злочинів. – URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investitsiy/mizhnarodna-pidtrimka-rozsliduvan-voennih-zlochyniv.html>
11. Міжвідомчий науково-практичний круглий стіл «Порушення законів і звичаїв війни: актуальні проблеми теорії, практики та правового регулювання». – URL: <https://www.naiu.kiev.ua/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/naukovi-onlajn-zahodi/porushennya-zakoniv-i-zvichayiv-vijni-aktualni-problemi-teoriyi-praktiki-ta-pravovogo-regulyuvannya.html>
12. Кримінологія: підручник / [Б. М. Головін, В. В. Голіна, О. В. Лисодед та ін.]; за заг. ред. Б. М. Головіна. – Харків: Право, 2020. – 384 с.
13. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
14. 29th Annual Meeting of Special Rapporteurs, Independent Experts and Chairs of Working Groups. – URL: <https://www.ohchr.org/en/events/meetings/2023/29th-annual-meeting-special-rapporteurs-independent-experts-and-chairs-working>
15. Війна & санкції. – URL: <https://sanctions.nazk.gov.ua/>